

Пойтахти - Богчасарой. Худуди-400 минг км² (1500). Давлат тили - татар тили.

Крим хонлиги Днепр ва Дунай орасидаги ерларни, Азов бўйларини ва hozirги Краснодар ўлкасининг катта қисмини эгаллаган. Хонлик расман 1478 йилдан Усманийлар давлатининг иттифокчиси бўлган ва бу иттифок, 1774 йилги Кичик Кайнаржа битими тузилгунча, амалда бўлган. Крим хонлиги Россия империяси томонидан 1783 йили аннексия қилинди.

Мўғулларнинг Кримга юриши 1223 ва 1239 йилларга тўғри келади. 1224 йили улар руслар ва половецларнинг бирлашган қўшинини енгиб Судокни олишди. 1237 йили мўғуллар томонидан половецлар йўқ қилинди. Шундан сўнг бутун Крим Олтин Ўрда номи билан машхур Жўжи улуси таркибига кирди.

1363 йили Литва князи Ольгерд татар қўшинини енгиб Кримга тажовуз қилди, Херсонни талон-торож этди.

1397 йили Витовт Кримга юриши чоғида Каффагача келиб, Херсонни вайрон қилди.

1399 йили Тўхтамишга ёрдам берган Витовт Ворскла бўйларида Темур Кутлуг бошлик татарлар томонидан тор-мор келтирилди.

Кримнинг мустикал бўлиши

1420 йили, Едигей вафотидан сўнг, Олтин Ўрда Крим устидан назоратни йўқотди.

Шундан кейин Кримда тахт учун кураш бошланиб кетди. Бу курашда гирейлар сулоласига мансуб Хожи Гирей голиб бўлди. 1427 йили у ўзини Крим хони деб эълон қилди. 1441 йили Литва князлиги ва маҳаллий зодагонлар томонидан тахтга чиқарилди.

XV аср ўрталарида Олтин Ўрда ичидаги нотинчликлар туфайли давлат Крим, Козон, Астрахан хонлиқлари ва Нўғай Ўрдага бўлиниб кетди.

Усманийлар давлатига тобелик

1482 йили Москва князи Иван III Менгли Гирейни поляк ерларига юриш килишга чакирди. Менгли Киевни эгаллаб талон-торож килди. Хон кўлга тушган нарсалардан Иван III га София черковидаги кимматбахо буюмларни юборди. 1474 йили Иван III Менгли Гирей билан иттифок тузди, бу иттифок унинг ўлимигача сақланиб қолди. 1475 йили усмонийлар кўшини генуяликлар асос солган Крим сохилларидаги Феодоро князлигини эгаллади. Князликда 200 минггача киши яшар, аҳолининг асосий қисми греклар, аланлар, готлар ва бошқалар эди. Кримнинг тоғли минтақаларини, Қора денгиз, Азов денгизи бўйларидаги ва Кубандаги қалъаларини эгаллаган мазкур ҳудудлар тўғридан-тўғри Истанбулга бўйсунарди. Турклар у ҳудудда кўшин, давлат апаратини жорий қилиб, солиқ йиғиш билан шугулланган. 1478 йилдан бошлаб Крим хонлиги расман Усмонийлар давлатининг вассалига айланди, 1774 йилги Кичик Қайнаржа битими имзолангунча, вазият сақланиб қолди. Хонларни тайинлаш, тасдиқлаш ва ағдариш 1584 йилдан Истанбул хоҳишига қараб амалга ошириларди.

Москва давлати ва Реч Посполитага қарши урушлар

XV аср охиридан Крим хонлиги Москва давлати ва Польшага қарши мунтазам юриш қилиб турди. Бу юришлар, асосан, аҳолини талаш ва қул қилишдан иборат эди. Айниқса, асирларни қўлга олиш татарларни кўпроқ қизиқтирарди. Асирларни қул қилиб сотиш хонлиқнинг муҳим даромад манбаи эди. Каффада йирик қул бозори фаолият кўрсатган. Баъзи тадқиқотчилар фикрича, Кримнинг қул бозорларида икки аср мобайнида 3 миллиондан ортиқодам сотилган, уларнинг асосий қисми руслар, украинлар ва поляклар эди. Хар йили Москва давлати 65 минггача кишини кеч қузгача Ока дарёсини химоя қилишга жўнатган.

Кримнинг ўзида асирлар кўп қолдирилмасди. Кримнинг урф-одатига қўра, қуллар 5-6 йилдан сўнг озод қилинган. Ҳозиргача сақланиб қолган рус ва украин ҳужжатларида баъзи асирлар ўз юртига қайтиб боргани ёзилади. Озод қилинган кишиларнинг айримлари Кримнинг ўзида қолишни маъқул кўрган. Украин тарихчиси Дмитрий Яворницкий қуйидаги воқеани келтиради: «1675 йили Запорожье казаклари атамани Иван Сирко Кримга босқин қилиб қатта мол-мулкни қўлга қиритди, жумладан, етти мингга яқин христиан қулларни ҳам. Атаман уларга казаклар билан бирга ватанингиз қайтасизми ёки Кримда қоласизми деб мурожаат қилган. Асирларнинг уч минги Кримда қолишини билдирган. Сирко уларни қириб ташлашни буюрган». Кримда қулга айлантирилган кишилар исломни қабул қилса, дарҳол озод этилган. Рус тарихчиси Валерий Возгриннинг маълумотлари бўйича, Кримда XVI - XVIII асрлардаёқ қулчилик тугатилган. Асирга олинганларнинг кўпчилиги Усмонийлар давлатига сотиб юборилган. Хон Давлат I Гирей Иван IV Грознийга қарши тўхтовсиз уруш олиб борган.

1571 йили Крим хони 40 минг суворий кўшин билан Москвага юриш қилиб ўт қўйди. Хон бу ғалабаси учун «Тахт олган» (Тахтни олган) унвонига эга бўлди. Кўплаб тарихчилар гувоҳлигига қўра, Москвада бир неча юз мингдан ортиқ киши ўлган ва 50 мингга яқин киши асир тушган. Иван IV Польша қаби Крим хонлигига хар йили ўлпон тўлаш

мажбуриятини олди. Пекин 1572 йили Молодых жангида татарлар какшаткич мағлубиятга учрашди. Натижада Крим хонлиги аввалги кудратини йўқотиб, Волгабўйига даъвосидан воз кечди. Кримга ўлпон тўлаш XVII аср охиригача давом этган ва Пётр I даврига келгандагина тўхтаган.

XVII аср - XVIII асрнинг бошларида Крим

Ислом III Гирей (1644 - 1654) украин гетмани Богдан Хмельницкийга Польшага қарши олиб борган қурашида ёрдам берди.

Сайёх Авлиё Чалабий 1660 йили Крим бўйлаб саёҳат қилар экан, бир қанча қимматли маълумотлар қолдирган, масалан: «Татар фуқаролари 12 тилда сўзлашишади ва факаттаржимони орқалигина бир-бирларини тушунишади», -деб ёзади.

Салим I Гирей (1671 -1678,1684 -1691,1692-1699,1702 -1704) усмонийлар билан бирга Реч Посполитага қарши муваффақиятли, Москва давлатига қарши омадсиз уруш олиб борди. Москвага қарши юришдаги мағлубиятдан сўнг Родосга сургун қилинди.

Мурод Гирей 1683 йили турклар билан бирга Венани қамал қилишда, немисларга қарши жангларда иштирок этган. Вена остоналарида мағлубиятга учраб турк султониға хиёнат қилишда айбланган ва хонликдан маҳрум этилган.

Карл XII ва Мазепа билан иттифок тузишга уриниш

1700 йилги Константинополь битими қрим татарларига Россия ва Украина ерларига босқин қилишни тақиқларди.

Карл XII 1709 йил баҳорида Давлат II Гирейга бир неча бор харбий-сиёсий иттифок тузишни таклиф қилди. Усмонийлар давлати Россияга қарши уруш олиб боришни астойдил истамаётгани боис, Крим хонлиги рус-швед уруши силсиласидаги Полтава жангида бетарафликни саклади.

Полтава жангидан сўнг Карл XII Истанбул ва Богчасарой билан яхши алоқани йўлга қўйди. Аҳмад III урушда қатнашишга иккиланган бўлса, Давлат II Гирей ҳар қандай қақирекка рози эди. Уруш бошланишини қутмасдан 1710 йил май ойида Карл XII нинг ноиблари Филипп орлик ва запорожъеликлар билан битим тузди.

Битим шартлари қуйидагича эди:

1. Хон запорожъеликлар билан иттифок тузиш мажбуриятини олди, бироқ бу ҳолатда уларни бўйсундирмаслиги лозим эди.

2. Давлат II Украинанинг Москвадан тўлик мустакил бўлишига ёрдам бериши, бу ҳолатда асир олмаслиги ва православ черковларини таламаслиги керак эди.
3. Хон Украинанинг шарк томонини Москвадан ажратиб, гарб томонига кўшиб ягона мустакил давлатга бирлаштиришда бор кучи билан ёрдам бериши талаб этиларди.

1711 йил 6-12 январь кунлари Крим кўшини Перекопдан ўтди. Киевга Махмуд Гирей 40 минг кишилиқ кўшин билан юриш бошлади, унга 7-8 минг кишилиқ орликлар ва запорожьеликлар, 3-5 минг поляклар, 400 нафар яничар ва полковник Цюлих бошлиқ 700 кишилиқ шведлар ҳамроҳ эди.

1711 йил февраль ойи давомида Крим кўшини Брацлав, Богуслав, Немировни эгаллади. 1711 йил ёзида Пётр I 80 минг кишилиқ кўшин билан Прут юришига жўнади. Крим кўшини турклар билан биргаликда 70 минг киши чамаланарди. Улар Пётрни куршовга олишди. Пётр I иложсиз қолиб турклар билан Прут тинчлик сулҳини имзолади. Сулҳга кўра, Россия Азов денгизига чиқиш имкониятидан маҳрум бўлди ва Азов-Кора денгиздаги флотидан айрилди.

1736-1738 йиллардаги рус-крим уруши ва Кримнинг хароб бўлиши

Коплон I Гирей (1707- 1708, 1713- 1715, 1730-1736). Коплон усмонийларнинг Эронга қарши урушида қатнашишга мажбур эди. Россия империяси норозилигига қарамай, хон кўшинини рус қўлларидан олиб ўтди. Бу эса Крим ва Россия ўртасида янги уруш чиқишига сабаб бўлди. Россия 1735- 1738 йилларда Кримга Миних ва Ласси бошчилигида кўшин жўнатди. Бу юриш натижасида Крим пойтахти Богчасарой билан биргаликда хароб қилинди.

1736 йили Миних кўшини Кезлев ва Богчасаройни бутунлай вайрон этди, шаҳарга ўт қўйилди, қочишга улгурмаган аҳоли қиргин қилинди. Шундан сўнг рус кўшини йўлидаги барча манзилгоҳларни талаб Кримнинг шарқий қисмига юриш қилди. Бироқ ўликлар ўз вақтида дафн этилмагани боис, вабо тарқалиб, қўплаб рус аскарлари қирилди. Миних қолган кўшинни олиб Перекоп ортига кетди. Шарқий Крим 1737 йили Ласси бошлиқ кўшин томонидан хароб этилди. Рус кўшини Корасувбозорга ўт қўйиб, шаҳар аҳолисини қириб ташлади. 1738 йили Кримга қарши янги юриш режалаштирилди, лекин Кримда ҳаммаёқ вайрона ҳолида бўлгани ва очарчилик давом этаётгани сабаб, юриш уюштирилмади. 1736 - 1738 йиллардаги уруш Крим учун ҳалокатли бўлди. Барча муҳим шаҳарлар хароба ҳолида ётар, иқтисодга жуда катта зарар етказилган, мамлакатда очарчилик ва вабо ҳукм сурарди. Аҳолининг катта қисми ўлганди.

1768 - 1774 йиллардаги рус-турк уруши ва Кичик Кайнаржа битими

Крим Гирей II бошқаруви даврида Усманийлар давлатини Россияга карши урушга тортди. Бу уруш хонликнинг кулашига сабаб бўлди. Уруш Россия учун катта фойда келтирди. Румянцевнинг Ларга ва Калугадаги, Орловнинг Чесмедаги галабалари Екатеринани бутун Европада машхур килди.

Рус кўшини кўмондони Долгоруков Кримга кириб Салим II ни иккита жангда маглуб этди, бир ой ичида Кримни эгаллади. Долгоруков кўшини Кримни талаб шахарларга ўт кўйди, тинч ахоли ҳам аямай кириб ташланди. Салим II Истанбулга кочди. Кримликлар куролларини ташлаб Россияга бўйсунитини билдирди.

1774 йил 10 июлда тузилган Кичик Кайнаржа битимига мувофик Крим хонлиги сакланиб қолди, лекин Кинбурн, Керчь ва Еникалъа Россияга ўтди, шунингдек, Кора денгизда рус флоти эркин ҳаракатланиш ҳукукига эга бўлди.

Сўнгги хонлар ва Кримнинг Россия томонидан босиб олиниши

Рус кўшини Кримдан чиқарилгач, бутун мамлакатда исён бошланди. Алуштага турк бўлинмалари келиб ўрнашди, рус резиденти Веселицкий Шохин томонидан асирга олиниб турк кўмондонлигига топширилди. Алушта, Ялта ва бошқа жойларда рус бўлинмаларига ҳужум қилинди. Кримликлар Давлат IV ни хон қилиб сайлашди. Бу вақтда Истанбулдан Кичик Кайнаржа битимининг матни олинди. Бирок кримликлар битимда кўрсатилган шахарларни Россияга беришни хошлашмасди.

1776 йили Россия жанубий чегаралар хавфсизлигини таъминлаш мақсадида Днепр бўйлаб Азовгача 7 та қалъа қурди.

Хон Шохин Гирей ҳукмронлиги даврида бир қатор ислохотлар ўтказишга уринди. Лекин ахоли ўртасида ҳар хил ихтилофлар чиқиб, рус бўлинмаларига ҳужум қилишди ва хон саройини талашди. Шохин бир қанча ваъдалар беришига қарамай, тахтдан ағдарилди. Улар Баходир II ни тахтга чиқаришди. Руслар тезда Кримдаги исённи бостирди. Шохин яна тахтга ўтириб рақибларини қатагон қилди.

Русларнинг Азов бўйидаги кўшинига Суворов кўмондон этиб тайинланди. 1778 йили Кримдаги христианлар (тахминан 30 минг киши) Азов бўйларига, греклар Мариополга, арманлар Нахичеванга кўчирилди.

Шохин бу воқеалардан сўнг усманийлар ҳукуматига мурожаат этди. Усманийлар Кримдан рус кўшинининг чиқарилишидан сўнггина уни хон деб тан олишларини билдирди. 1782 йили Кримда янги кўзғолон бошланди. Шохин аввал Еникалъага, сўнг Кубанга қочди. Россия томонидан тан олинмаган Баходир II хон этиб сайланди. 1783 йили рус кўшини оғохлантиришсиз Кримга бостириб қирди, Шохин Гирей тахтдан воз қечди. Унга яшаш учун Россиянинг бирорта шахрини танлаш имкони берилиб, қаражати учун маблағ ажратилди. Дастлаб Воронежда, сўнг Калугада яшади. Бироз вақт ўтгач усманийлар ҳукуматининг сўровига биноан Шохин туркларга топширилди ва Родос оролига жойлаштирилди.

1783 йил 8 апрелда Россия императори Екатерина II Крим, Таман ва Кубаннинг Россияга ўтгани ҳақида манифест эълон қилди.

1791 йили Ясса тинчлик сулҳига кўра Усманийлар давлати Кримни Россия ҳудуди деб

эътироф этди.

Шодмон Вохидов, Адишер Кодиров
"Шаркнинг машхур сулолалари" китобидан